

Thorday Attila: Az Ószövetség bölcsesség-fogalma

A bölcsesség kezdete Platón szerint a csodálkozás (ez az ún. idealizmus), Arisztotelész szerint az emberi bölcsesség kezdete a kérdés (ezt viszont realizmusnak nevezhetnénk).

A bibliai bölcsesség nem felel meg teljesen a mi nyugati, inkább intellektuális és teoretikus felfogásunknak. Descartes meghatározása szerint „a bölcsesség minden, az ember által megismerhető dolgok ismerete”. Nem így van a Bibliában: a héber nyelvben az általunk „bölc” illetve „bölcsesség”-nek fordított szavak gyökere elsősorban praktikus, sőt hasznosságot célzó értelmet hordoz. Így nevezhető egy munkás bölcsnek (vö. Kiv 36,8), a hozzáértő szövönök bölcsenek (vö. Kiv 35,25), a kereskedő bölcsességének jóvoltából válhat gazdaggá (Ez 28,4-5), és ugyanígy léphetnek be a bölcsék kategóriájába az uralkodók is (vö. Jer 50,35; Iz 19,11). A bölcsesség tehát a hozzáértést, a mindennapi élet konkrét feladatainak megoldására és elvégzésére való készséget jelenti. Bölc az, akinek szaktudása van – és ebből a szempontból bárki lehet bölc.

A bölcsességi írások kiindulópontja az ember, ellentétben a Biblia más könyveivel, ahol Isten és az ő cselekedetei jelentik a kiindulópontot. A figyelem középpontja így áthelyeződik Istenről az emberre, annak életére, tapasztalataira és életterére.

A bölcsességi irodalom áttöri a nemzet határait: célja, hogy az embert egyetemes szemléletben tekintse. Jeremiás már arról ír, hogy minden nemzetnek megvan a maga bölcsességi kultúrája (vö. 10,7; 49,7), Izajás felidézi Asszíria (vö. 10,13) és Egyiptom bölcsseit (19,12), a fogság névtelen prófétája pedig Babilon bölcsseit emlegeti. A bibliai szövegekre az ugariti költői szövegek és a Mezopotámiában fellelt sumér példabeszéd-gyűjtemények¹ mellett elsősorban az egyiptomi bölcsességi kultúra volt legnagyobb hatással.

Az egyiptomi bölcsességi irodalom szerint a bölc ember fölfogja a természet és a társadalom rendjét; aki a *ma'at* szerint él, annak teljes élete van, aki viszont áthágja a világrend törvényeit, az tetteinek következménye által bűnhődik.

A bibliai bölcsességi írások célja szintén az egyén megtanítása arra, miként tegyen szert olyan bölcsességre, amivel a teremtett világot uralni tudja, így kifejtse önmagát, s mind teljesebb emberré legyen. A bölcsességi irodalom tehát olyan iskolát alakít ki, amely megtanít élni ezen a földön. Az életet két oldalról, világi és vallási szempontból közelíti meg.

A Teremtővel való találkozásban az ember kétféleképpen viselkedhet:

- felelhet érzelmileg: nyilvános vagy egyéni imádsággal, hódolattal (Zsoltárok könyve);
- adhat értelmi feleletet: amint azt a Prédikátor vagy Jób könyvében megfigyelhetjük.

A hitvallás központjában nem Isten tettei állnak (vö. MTörv 26,5-9), hanem az emberi képesség, amely lehetővé teszi, hogy ki-ki feltalálja magát a különféle élethelyzetekben. Az ember arra nyer elhívást, hogy saját és elődei (népének nagyjainak) tapasztalatait felhasználva emberibb emberré alakítsa önmagát.

A zsidó bölcsességi hagyomány két alapelve épül: 1° teremtett létezők vagyunk, s ennek megfelelően Istenről mint Teremtőről szól; 2° az ember kötelessége, hogy teremtményi mivoltának megfelelően éljen: alakítsa környezetét és önmagát; felelős a teremtett világért és önmaga fejlődéséért.

---

¹ Stílusukat tekintve egyfajta enciklopedikus tudás átadására szolgáló egyszerű felsorolások.

A bölcsesség tehát az emberrel foglalkozó tudomány (a modern egzisztencializmushoz hasonló, de konkrétabb annál). A bölcsék nem elméletet tanítanak, hanem arra oktatják olvasóikat, hogy személyes értékekre találva éljenek.

A bölcsességi írások nagy része költői formában maradt ránk. A héber költészet jellemzője, hogy fogalmi megragadás helyett inkább a személyes ábrázolásra törekszik. A héber nyelv a *†okmā^h* szóval jelöli azt az emberi képességet, amely által keres és kutat az ember. A bölcsesség bibliai jelentését a Példabeszédek könyvének előszava több oldalról világítja meg.

Bölcs mondásai Salomonnak, Dávid fiának

Izrael királyának:

Ismerd meg a bölcsességet és az intést,

értsd meg az értelmes mondásokat!

Fogadd el az okos intést,

az igazságot, a törvényt

és a becsületességet!

Hogy az egyszerűeknek értelem adassék,

az ifjúnak tudás és megfontoltság.

Hallgat rá a bölcs,

és gyarapítja tudását,

az értelmes útmutatást nyer,

és megérti a példázatot és hasonlatot,

a bölcsék szavait és találós kérdéseit.

Az Úrnak félelme a bölcsesség kezdete...

A bibliai bölcsesség-hagyomány kialakulása

Amennyiben a bölcsesség a konkrét élethelyzet hozzáértő megoldása, annyiban nem kapcsolódik egy bizonyos társadalmi osztályhoz. Ám a tanító „bölcsék” a mindenkori társadalom tanult rétegéhez tartoznak: érteniük kell az íráshoz. Ennek megfelelően a bölcsék és írástudók együtt jelennek meg a Biblia egyes lapjain, pl. Jer 8,8-9. A Sir 38,24–39,15 feldicséri őket oly módon, hogy munkájukat szembeállítja a kétkezi, fizikai munkával. Az írástudót sajátos feladata teszi alkalmassá arra, hogy megszerezze a bölcsességet. A bölcsességi irodalom a királyi udvarban fejlődött ki, miként a korabeli Egyiptomban és Mezopotámiában is. Az egyiptomiak találták fel a papírt, amit azután széles körben használtak. Nem véletlen tehát, hogy az írónki foglalkozás jelentős szerepet játszott náluk. Ahhoz, hogy valaki írnok lehessen, az udvari vagy a templomi iskolák valamelyikébe kellett járnia. A tanító volt az „atya”, és a tanuló a „fiú”. Az iskolát ill. a könyvtárat az „élet házának” nevezték. Ezekben az iskolákban számos bölcséleti könyv látott napvilágot, az írások megfogalmazásában, ám gyakran a királyoknak tulajdonítva a szerzőséget, mivel őket tartották a legnagyobb bölcséknek. A tulajdonított szerzőség nem ismeretlen a Biblia világában sem, hiszen a hagyomány szerint a Példabeszédek és a Prédikátor könyvének szerzője Salamon király, noha nyilvánvalóan nem ők írták e bölcsességi mondásgyűjteményeket.

Az Ószövetség bölcs szentenciáinak legnagyobb része a Példabeszédek könyvében található. A Példabeszédek egyik salomoni gyűjteményét *Hizkijának, Júda királyának emberei* (Péld 25,1) gyűjtötték egybe; ezek a bölcsék azonban nem csak gyűjtötték a régebbi mondásokat, hanem maguk is írtak, és így bővítették azokat.

A bölcsességi irodalom környezete egészen más volt, mint ahol a papi és prófétai iratok keletkeztek. A Jer 18,18 megkülönbözteti a papok, a bölcsék és a próféták csoportját; elfoglaltságuk különböző: a bölcsék nem érdeklődtek az istentisztelet iránt, látszólag nem hatotta meg őket népük baja, nem dolgoztak a nagy reménység ügyéért, hogy fenntartsák népüket – mindezek miatt Jeremiás nemigen értékeli őket pozitívan (vö. Jer 8,8).

A Törvény és a Próféták központi gondolatai a Szövetség, a Kiválasztottság, az Üdvösség. A „bölcsék” azonban már Izraelben sem a nép közösségi történelmével (múltjával, jelenével, jövőjével) foglalkoznak, hanem elsősorban az egyéni sors foglalkoztatja őket. Ebben követik keleti és nyugati

bölcsekedő kortársaikat. A különbség viszont lényeges annyiban, hogy az izraeliták és a (fogság utáni) zsidóság saját jahvista vallásuk fényében nézik az ember egyéni sorsát is. A választott nép bölcseinél ezért a bölcsesség–oktalanság ellentétpárja sokszor úgy szerepel, mint igazság–gonoszság, vagy hűség–hűtlenség.

Meglepőnek tartjuk, hogy a bibliai bölcsességi írások igazi célja sokkal inkább az istenség (*elohim*) és az egyén kapcsolata, mint Jahve és az ő népe, Izrael közti kapcsolat. A történelemben munkálkodó személyes Isten, Jahve, név szerint – a Sirák fia könyvének néhány fejezetét kivéve – még csak nem is szerepel a bölcsességi írásokban. Az alapkérdés mindig az egyén helyes viszonya a világ Urához. Bizonyos pontig tehát a bölcsességi irodalom független az üdvösségtörténettől.

Am lényegi különbség: a bibliai bölcsesség mindig kapcsolatban áll a személyes Istennel. Vallja, hogy minden bölcsesség, tehát az emberi is, Istentől származik. Hiszen egyedül Ő a bölcs (vö. Péld 21,30: *Nincs olyan bölcsesség, nincs olyan tudomány, – s nincs olyan tanács, amely megáll az Úr színe előtt*).

G. VON RAD, a „Weisheit in Israel” című úttörő művében kimutatja, hogy a bölcsességi irodalom problematikája – olykor rejtetten, máskor nyílt megfogalmazásban –, de már a legelső sugalmazott írásokban is kimutatható (pl. a Teremtés könyvében olvasható József-novellában).

A Kr.e. 578-ban bekövetkezett történelmi katasztrófa hatására Izrael mint nép, eltűnt a történelem színpadáról. A Babilonba hurcoltak többsége a magas kultúrájú, idegen népek körében vallásilag sokszor megalkuvóvá, liberális szemléletűvé lett. Ebben a korban erősödik meg a bölcsekedő, döntően világiakból álló értelmiségi réteg. Ennek válaszreakciójaként a korábbi teológiai témák helyébe egy teljesen új, a leviták köréből származó szemlélet lép: egy kis csoport még inkább hangsúlyozni kezdte a jeruzsálemi kultusz helyreállításának szükségességét. A fogságot követően Ezdrás és Nehemiás működése erősíti meg az ősi hagyományok feléledését.

A Salamon koráig visszanyúló bölcsességi gondolkodás a fogság utáni évszázadokban azután annyira megerősödik, hogy a prófétai hagyományt háttérbe szorítva a bölcsességi szemlélet a IV. századtól egyeduralmúvá lesz, míg a történelmi hagyományokat az ún. Krónikás Történelmi Mű (1-2Krn; Ezd; Neh) keretében a „krónikás” foglalja össze.

Fő témák

A fogság utáni irodalom központi témája az emberi szenvedés. Ekkor merül fel a kérdés: miféle Isten az, aki az embert szenvedni hagyja? Az igazak jutalmazásáról szóló hagyományos teológiai felfogás alapvető válságba került: az emberi tapasztalat és a hagyományos válasz ellentétben áll – ennek dialektikus feloldását keresi a bibliai bölcseledő:

- *Tézis: Isten igaz, a világot az igazság törvényivel kormányozza, a jó szándékú és igaz embert megjutalmazza, a gonoszt pedig az igazságnak megfelelően megbünteti.
- *Antitézis: az emberi tapasztalat: az igaz ember gyakran koldusbotra jut és sokféle szenvedés éri, míg a gonoszok gondtalanul élik világukat.
- *Szintézis: a problémára a különböző szentírók más-más megoldást adnak.

Az emberi lét értelmét keresve a bölcsességi gondolkodás két vonala különböztethető meg:

- hagyományos (Sirák fia, Példabeszédek, Énekek éneke): elfogadja a hagyományos teológiai gondolkodást az isteni igazságszolgáltatásról (természetesen a földi keretekben);
- intellektuális (Prédikátor, Jób): megkérdőjelezi az igazságszolgáltatás hagyományos felfogását és lázad ellene.

Mindkettőben közös, hogy a tapasztalatra épít, és élményeit intellektuálisan dolgozza fel. A bölcsességben tehát összefonódik az emberi tapasztalat és értelem annak érdekében, hogy tudatosan beleilleszkedjen a teremtett világba, annak tevékeny része és ura legyen, s így az élet mestere legyen.

A **Példabeszédek könyve** olyan bölcs mondások gyűjteménye, amelyek vallás-erkölcsi tanításokat tartalmaznak. Irodalmi formája a következő: 1° Egy közös emberi tapasztalatot fogalmaz meg, 2° azt valami máshoz hasonlítja, 3° végül erkölcsi következtetést és tanítást szűr le belőle.

A Példabeszédek könyve „bölcsségi antológiának” is nevezhető olyan mondásgyűjtemény, amely Izrael egész történelmét felöleli. Hagyományos teológiai nézetet képvisel; kétféle forrásból táplálkozik: a közös emberi tapasztalat és a Jahve-hit.

A gyűjtemény írói a társadalom felső rétegéhez tartoztak. Ennek két bizonyítéka: 1° a költemények legtöbbször művészi formája magas színvonalú kultúráról tanúskodik; 2° számos példabeszédben olvasunk anyagi jólétnek örvendő bölcsről (pl. 10,15). A társadalmi helyzet maga is része az Isten által biztosított világrendnek. Ezért büszkén élvezik atyáik örökségét (vö. 19,14a), tartanak rabszolgákat (vö. 29,19.21), és töltenek be jelentős társadalmi pozíciókat (vö. 22,7; 23,1). Az írnok-iskolákban tanított udvari bölcsség mellett bizonyos szentenciák a kisparasztok és munkások tapasztalatait fogalmazzák meg, mint például: *A munkást éhsége munkára hajtja, mert a szája készletti* (16,26). Más mondások pedig a meggazdagodás fonásaira hívja fel a figyelmet: *Többet ér szerényekkel együtt megalázkodni, – mint gőgösökkel prédán osztozkodni* (16,19).

Jób könyve a korabeli világirodalomhoz kapcsolódik. Az alaptéma más népek irodalmában is feldolgozásra kerül: az ártatlan, igaz ember szenved, de mindvégig hűséges marad. Barátai szerint ártatlansága lehetetlenség, hiszen – a hagyományos teológia szerint – Isten csakis a gonoszokat bünteti. Az igaz szenvedése azt látszik igazolni, hogy Isten nem igazságos.

Jób maga sem izraelita,² és a vele vitatkozó három barát neve is nemzetköziségről tanúskodik: Elifáz a Holt-tengertől délkeletre eső, bölcsségéről jól ismert Edóm földjéről származik (vö. Jer 49,7), Bildád az Eufrátesz-menti Súahból való (vö. Ter 25,1), Szófár pedig, feltehetően a Bejrút és Damaszkusz között található Ain Szófár helységből érkezik. Ezek szerint Jób három barátja a betlehemi bölcsökhöz hasonlóan az emberiség egyetemes istenkeresését mutatja be.

A prózában megírt előszó után költői dialógusok következnek egészen a 31. fejezetig bezárólag. A 28. és a 32-37. fejezetek későbbi eredetűek: ezekben szólal meg Elihú, egy fiatal, aki bölcsnek tartja magát, s aki szerint a szenvedés által az ember formálódik, Isten mintegy ez által neveli őt. Elihú tehát a szenvedés következményét ragadja meg, de annak eredetét ő sem fejtja meg. A 3. fejezetben az élet abszurditása is megfogalmazódik: a világ az Isten által teremtett börtön; Jób tehát azért imádkozik, hogy visszakerüljön a káoszba. Jób szembeáll a korabeli nézetekkel, s ez vezet el a jobb megértésre: Istent nem az ember gondolkozása határozza meg, ő nem torpan meg annak határán, hanem felülmúl mindent. Egyetlen helyes magatartás Isten terveinek föltétlen elfogadása. A könyv nem kínál teológiai megoldást: inkább tekinthető irodalmi műnek, mint teológiának.

Az ismert Isten kutatása – teológia

Az ismeretlen Isten kutatása – irodalom (és filozófia)

Minden emberi ismeret központi problémája, hogy milyen viszonyba álljon Istennel. Az „istenfélelem” párhuzamos, szinonim kifejezései: „igaz”, „helyes”, kerüli a rosszat”, gyűlöli a gonoszt”.

A **Prédikátor** (Qohélet) onnan indul ki, ahová a Jób 42,6 megérkezett: levonja a tanulságokat Jób és Isten szóváltásából: élvezni az életet, amikor Isten megengedi, máskor pedig belenyugodni a dolgok érthetlenségébe. Egyrészt Jób magatartását kritizálja, amikor így szól: *Ezért nem szállhat perbe azzal, aki fölötte áll. Sok beszéd van, ami csak a hiábavalóságot szaporítja: Mi haszna van belőle az embernek?* (Préd 6,10-11). Másrészt elfogadja Jób ellenvetéseit, miszerint nincs közvetlen ok-okozati összefüggés az ember viselkedése és sorsa között: *Vannak igazak, akikkel úgy bánnak, mint a bűnösökkel, és vannak bűnösök, akikkel pedig úgy bánnak, mint az igazakkal* (8,14).

A teológiai gondolkodásban mutatkozó rokonságon kívül Jób és a Prédikátor között hasonló szociális viszonyok is felfedezhetők. A dialógusok Jóbja befolyásos ember lehetett, hiszen így

---

² Úc földjét (vö. Jób 1,1) Haurán vidékén lokalizálhatjuk, a Jordántól északkeletre.

emlékezik: *Amikor a városkapuhoz mentem..., amikor megláttak az ifjak, hátra húzódtak, – az öregek pedig fölkeltek és állva maradtak. A vezető emberek abbahagyták a beszédet, – és tenyerüket a szájukra tették* (Jób 29,7-9). Arisztokrata múltjához képest a 7. fejezetben helyzetét rabszolgához hasonlítja. Nem a szolgaság intézményén botránkozik meg, hanem hogy ő találja magát ilyen szituációban. A Prédikátor ugyanehhez a társadalmi réteghez tartozik, hiszen így gondolkodik: *Ne figyelj mindenféle szóbeszédre, – és ne halld meg, ha szolgád átkoz!* (Préd 7,21).

A babiloni fogság előtt a retribúció tana (Isten a jókat életükben megjutalmazza, a gonoszokat megbünteti) a tehetősebb réteg szemében még csak-csak tartható volt, de az idegen hatalomtól való egzisztenciális függés és igazságtalan kiszolgáltatottság átélése a korábbi teológiai meggyőződés válságához vezetett. Valaha Isten biztosította a világot, s így a társadalom rendjét – most azonban érthetetlené vált, mintha Isten elrejtette volna magát.

A Prédikátor ismeri, de általában csak azért idézi a klasszikus bölcsesség állításait, hogy megcáfolja őket (pl. 8,6-7). A Qohélet a *qāhal* ige gyök nőnemű participiuma: ebből származik a „gyülekezet” főnév; a Qohélet olyan személy lehetett, akinek fontos szerepe volt a zsidó gyülekezetben, ott betöltött szerepe miatt egyes kommentárok „kételkedőnek” fordítják.

A Prédikátor viszonylag gyakran beszél Istenről: írásában az *elohim* szó 40x fordul elő, de meglepő módon egyszer sem említi Isten tulajdonnevét, Jahvét. Istenről szólva előszeretettel használja a határozott névelős általános kifejezést, amit így fordíthatnánk: „az isten”, vagy „az istenség”. Isten adja az élet idejét (vö. 5,17; 8,15; 9,9), vagy magát az életet (vö. 12,7), de ő adja a bajokat is (vö. 3,10). Vagyis az ember nem tudja felfogni Isten alkotásait (vö. 3,11). Amit Isten ad, az ember számára az teljesen érthetetlen marad: semmire nem tud belőle következtetni. Ugyanez mondható az „alkot”, „teremt” igékre is: Isten valóban *szépen alkotott mindent a maga idejében* (3,11), megteremtette az embert (vö. 7,29), mégis minden alkotása érthetetlen marad (vö. 11,5). A Prédikátornál tehát a sors és Isten majdnem összekeveredik. A „sors” szó valóban tényleg hiányzik mind a Példabeszédek, mind Jób könyvéből, míg a Qohéletben hétszer fordul elő. Ugyanez a sors vár a bölcsre és esztelenre, emberre és állatra, igazra és gonoszra egyaránt: a halál (vö. 2,14; 3,19; 9,2).³ A távollevő Isten képe alapján ő is használja az istenfélelem fogalmát, de ez nála elvesztette minden bizakodó és optimista jellegét. A félelem egy távoli hatalomnak alávetettséget fejez ki. Ezt tartja az egyetlen lehetséges magatartásnak a kifürkészhetetlen Istennel szemben.

A Prédikátor számára a világ abszurd – így értelmezhető a könyvben sokszor ismétlődő alap gondolat: *Igen nagy hiábavalóság! Minden hiábavalóság!* Az élet értelmének keresése nem vezet sehová; az embernek el kell fogadnia a negatív választ arra a kérdésre, hogy: mi hasznom ebből?

A Prédikátor gyakran szólít fel örvendezésre: *Rájöttem, hogy nem tehet jobbat az ember, mint hogy örvendezzen és gyönyörködjön, amíg élete tart* (3,12). Nem vádolható tehát pesszimizmussal, mert annak ellenérte, hogy megállapítása szerint a világ értelmetlen, arra bátorítja olvasóit, hogy használják fel az élet jó dolgait. Nem veti meg az életet, jóllehet a halál fontos szerepet játszik gondolkozásában. A klasszikus bölcsességgel ellentétben – melyet csak a korai halál foglalkoztatott (vö. Péld 10,2; 11,4; stb.) – rezignáltan azt hangoztatja, hogy a halál az ember elkerülhetetlen sorsa: *Minden egy helyre vándorol, valamennyien porból lettek és a porba térnek vissza* (3,20). Szkeptikusan áll a lélek halhatatlanságáról szóló gondolkozással szemben (vö. 3,21). Szerinte a világban semmi nem biztos, az univerzum rejtett rendezettsége csak illúzió. De hogy elkerüljük a depresszióba süllyedést, mindezek ellenére ajánlatosabb élvezni az élet örömeit.

A Prédikátort Istenről való beszédmódja alapján leginkább filozófusnak lehetne minősíteni, nem Izrael tradicionális hitére hivatkozik, inkább egyfajta univerzális teológiára. Ő az első, aki héber nyelven filozofikus gondolatok fejtegetésébe kezd.

---

³ Ez az elképzelés bizonyos tekintetben közel áll a felvilágosodás korának angol deistáihoz: elismeri, hogy Isten a világ alkotója, de szerinte ettől a világ még nem vált érthetővé.

Örök emberi kérdés: Hogyan járhatjuk végig az élet útját tragédiák nélkül? De még jobban érdekli a mindenkori embert: És mi lesz azután? Egyáltalán lesz-e valami, és az micsoda? – A hitből élő ember nem nyugtalankodik; nem kételkedik, hanem megvallja: *Az igazak lelkei* (egyéni és közösségi sorsuk, életük és haláluk) *az Isten kezében vannak* (Bölcs 3,1). Ugyanezt vallja – de még meggyőzőbben – az újszövetségi krisztushívő: *Akár élünk, akár halunk, az Úr éi vagyunk* (Róm 14,8). És egyforma lesz-e a jók és a gonoszok sorsa? (vö. Sir 11,26; Bölcs 3,1-12)

A **Bölcsesség könyve** a Kr.e. I. században, vagyis az összes közül a legkésőbb keletkezett szintézis, amelynek szerzője Alexandriában, a zsidó diasporában, görögül írja művét. A LXX szerint idézi a Szentírást, amely fordítás ugyanebben a környezetben keletkezett. A könyv tehát későbbi a Septuagintánál, de nem ismeri Philón munkásságát (Kr.e. 20 – Kr.u. 54). Hellén tanultságának köszönhető az elvont szavak használata és az a könnyed okoskodás, mely nem érhető el a héber nyelv szókincsével és nyelvtanával.

A világot jónak tartja, amit Isten szeretetből teremtett. Amennyiben mégis abszurditással találkozunk, az – a könyv írója szerint – annak következménye, hogy az ember nem működik együtt a Teremtővel: ebből fakad minden harmóniavesztés. A könyv logikája tehát: 1° az ember Isten képe és hasonlatossága; 2° Isten jó és örök; 3° tehát az ember öröklétre született, a halál nem az utolsó szó.

A Bölcsesség könyve nem tud a föltámadásról, de az ember halhatatlanságát szilárdan vallja. A halált követő örök élet mindent felülmúlóan közösséget teremt Istennel. A halál nem abszolút, hanem csak átmenet e világból a másvilágba. Antropológiai felismerésekből, vagyis nem kifejezetten kinyilatkoztatásból új teológiát fogalmaz meg.

A jót és a jólétet nem tudja különválasztani: az anyagi gazdagság az emberi jóság egyik fokmérője; de ismer arra is példát, hogy a szegény ember is lehet 'gazdag'. A jóság ellentéte és ellensége nem a rossz, hanem a nem-igazság.

A világ törvényeit megfigyelve a bibliai bölcs felfedezi abban az Alkotó szándékát, s életét ehhez igazítja. Az igazi bölcsesség megfigyelésen és tapasztalaton alapszik, tehát empirikus, de szerény marad, mert tudja, hogy a világ rendjét nem az ember elképzelései szabják meg.

Mivel az Izraelt körülvevő népeket is ugyanazon gondolatok foglalkoztatták, e könyvek minket is segítenek szolidárisan gondolkodni nem-keresztény, sőt nem-hívő embertársainkkal. Csak ez a bölcsesség óvhat meg bennünket attól, hogy a más úton járókat elutasítva kizárjuk őket szívünkől, s így beszűkült fanatikusakká legyünk.